

Ons algemeen belang

Twee filosofen over burgerrechten en multiculturalisme

De Academische Boekengids 61, maart 2007, pp. 5-7.

We hebben de plicht de politieke instituties van ons land te ondersteunen. Daartegenover staan gelijke rechten voor iedereen. Maar biedt de liberale doctrine van culturele neutraliteit wel voldoende ruimte om gelijke rechten te garanderen in een multiculturele samenleving?

In een rechtsstaat heeft de overheid de taak het publieke belang te behartigen, met name door bepaalde fundamentele vrijheden te bewaken, waaronder die van vereniging, van godsdienst en van meningsuiting. Om deze taak te vervullen, heeft de overheid het alleenrecht om geweld te gebruiken. Burgers hebben de plicht de overheid te gehoorzamen, ook als ze het niet eens zijn met het regeringsbeleid. De overheid dient zich op haar beurt niet te bemoeien met de manier waarop burgers hun vrijheid gebruiken. Niet alleen tegenover godsdienst dient zij neutraal te staan, maar tegenover alle cultureel bepaalde manieren van leven, zolang die zich bevinden binnen het kader van de wet.

Dit beeld van de rechtsstaat roept tegenwoordig in Nederland ten minste de volgende twee vragen op. Stel, je hebt, zoals veel Nederlanders op het moment, weinig vertrouwen in de overheid. Of je bent het misschien zelfs ronduit oneens met de hoekstenen van het regeringsbeleid, zoals onze militaire aanwezigheid in Afghanistan en de hervorming van het stelsel van zorgverzekering. Waarom zou je dan de plicht hebben die overheid te gehoorzamen? Daarnaast is het vanwege het multiculturele karakter van onze samenleving de moeite waard om de idee van culturele neutraliteit van de overheid te herevalueren. Bieden de aan het burgerschap verbonden rechten wel voldoende garanties voor de vrijheden van culturele minderheden?

Politiek filosoof Margaret Gilbert geeft in haar boek *A Theory of Political Obligation* een nieuw antwoord op de vraag over de plicht die wij zouden hebben om de overheid te gehoorzamen, in het hiernavolgende 'de burgerplicht' genoemd. Zij herleidt de burgerplicht niet tot een impliciete afspraak die wij gemaakt zouden hebben, zoals filosofen in de traditie van John Locke dat doen, maar tot het feit dat wij deel uitmaken van een groep die de politieke instituties van een land accepteert. En net als een individu kan een groep iets accepteren zonder het ermee eens te zijn.

'VOLGENS GILBERT HEBBEN WIJ DE BURGERPLICHT DE OVERHEID TE GEHOORZAMEN OMDAT WIJ DEEL UITMAKEN VAN EEN GROEP DIE DE POLITIEKE INSTITUTIES VAN EEN LAND ACCEPTEERT.'

Het vernieuwende karakter van Gilberts theorie van politieke verplichting kan het beste op waarde worden geschat door die te contrasteren met de breed gedragen theorie van de Britse filosoof John Locke (1632-1704). Volgens Locke legitimeert de overheid haar bestaansrecht door haar functie om het algemene belang van het volk te behartigen. Vervolgens stelt hij dat je de plicht hebt de overheid te gehoorzamen als je bewust en vrijwillig met de instelling ervan hebt ingestemd. Deze instemming geldt namelijk tegelijkertijd als een afspraak om je te houden aan de eisen die de overheid aan je stelt.

Het probleem hierbij is dat er van een daadwerkelijke instemming eigenlijk nooit sprake is. En natuurlijk ben je niet gebonden aan een afspraak die je nooit gemaakt hebt. Locke lost dit probleem op door uit te gaan van een impliciete instemming (*tacit consent*). Die zou al blijken uit het feit dat je van de openbare weg gebruikmaakt of bijvoorbeeld een erfenis accepteert. Als kinderen de erfenis accepteren die hun ouders aan hen nalaten, geven ze daar volgens Locke mee aan het gezag van de overheid te accepteren. Die ziet namelijk toe op de handhaving van eigendomsrechten.

Niemand twijfelt aan het verplichtende karakter van afspraken. Dit is dan ook de sterke kant van Lockes theorie: als je instemt met de instelling van een overheid, heb je de morele plicht die te gehoorzamen. De zwakke schakel bestaat uit de notie van impliciete instemming. Die is slechts een slap aftreksel van expliciete instemming. Deze theorie zou dan ook wel eens te zwak kunnen zijn om de burgerplicht voor burgers in het algemeen te funderen. In elke samenleving zijn er groepen burgers die zich verzetten tegen de overheid (denk bijvoorbeeld aan anarchisten). Van hen kun je niet zomaar zeggen dat ze toch impliciet instemmen met de instelling van die overheid. Gilbert omzeilt het probleem van Locke door helemaal niet te appelleren aan instemming en afspraken. De burgerplicht is volgens haar gebaseerd op onze gezamenlijke acceptatie van de bewuste politieke instituties.

Het begrip 'gezamenlijke acceptatie' is geënt op het begrip 'gezamenlijke verbintenis' (*joint commitment*), dat een centrale rol speelt in Gilberts theorie van gezamenlijk handelen. In haar eerste boek, *On Social Facts*, beargumenteerde zij dat om samen iets te ondernemen, iedere deelnemer te kennen moet geven dat hij of zij daartoe bereid is. Volgens haar zit daar ook een normatief aspect aan: je committeert je samen aan een bepaald doel. Een dergelijke verbintenis brengt verplichtingen met zich mee. Dat dit zo is,

kun je afleiden, zo stelt zij, uit het feit dat we elkaar kunnen aanspreken op gedrag dat afwijkt van wat van ons verwacht mag worden, gegeven ons gezamenlijke doel. Als wij bijvoorbeeld samen wandelen en jij gaat ineens harder lopen, zodat ik moeite heb om je bij te houden, dan kan ik je daarmee confronteren. Als ik ineens een andere richting insla dan we oorspronkelijk van plan waren, heb jij een reden om mij daarom te bekritisieren.

Gilbert beargumenteert dat een gezamenlijke verbintenis ook tot stand kan komen zonder dat er sprake is van een expliciete beslissing om samen iets te ondernemen. Zij geeft het volgende voorbeeld. Stel je voor, twee collega's ontwikkelen de gewoonte om na hun werk samen nog wat te discussiëren over maatschappelijke problemen. Nadat ze dat toevallig een paar keer achter elkaar spontaan gedaan hebben, zegt de één tegen de ander: 'Ik spreek je morgen.' Zo ontstaat een praktijk waarin het op een gegeven moment niet meer nodig is om zoiets te zeggen. De ontmoetingen vinden automatisch plaats. Volgens Gilbert is er dan sprake van een verbintenis. Die kan ook langzamerhand uiteenvallen. Maar er moeten dan wel indicaties zijn van beide kanten dat de deelnemers elkaar er niet meer aan houden. Want, zo stelt zij, een gezamenlijke verbintenis kan niet eenzijdig worden opgezegd.

De burgerplicht is niet gebaseerd op een gezamenlijke beslissing om een handeling te ondernemen, impliciet of expliciet, maar op een gezamenlijke acceptatie van de relevante politieke instituties. Als indicaties van een dergelijke acceptatie ziet Gilbert uitspraken die suggereren dat iemand zich beschouwt als lid van een samenleving waarin die instituties van kracht zijn. Taalgebruik waaruit blijkt dat je een bepaald land als het jouwe beschouwt, is een gegronde reden om jou als 'een van ons' te zien. Hoewel je het misschien oneens bent met de politieke spelregels van je land, maak je deel uit van een gezamenlijke verbintenis, waardoor je toch verplicht bent ze te ondersteunen.

'HOEWEL JE HET MISSCHIEN ONEENS BENT MET DE POLITIEKE SPELREGELS VAN JE LAND, MAAK JE DEEL UIT VAN EEN GEZAMENLIJKE VERBINTENIS, WAARDOOR JE TOCH VERPLICHT BENT ZE TE ONDERSTEUNEN.'

Gilbert benadrukt dat deze verplichtingen sociaal of institutioneel zijn, in tegenstelling tot moreel. Het kan best zo zijn dat er een sociale verplichting bestaat om iets te doen (bijvoorbeeld iemands hand schudden), maar tegelijkertijd een morele verplichting om datzelfde niet te doen (een mannelijke moslim zou bijvoorbeeld zo'n verplichting kunnen voelen als het gaat om het schudden van de hand van een vrouw). En een morele verplichting weegt vaak zwaarder dan een sociaal-institutionele. Daarom hoeft je ook niet altijd te houden aan je burgerplicht als de overheid van het land waarin je woont moreel verwerpelijk is.

Gilberts theorie is even controversieel als vernieuwend. Het is nog maar de vraag of sociale verplichtingen inderdaad inherent zijn aan het verrichten van gezamenlijke handelingen. Het is niet ondenkbaar dat, als je bijvoorbeeld samen gaat wandelen, je op een gegeven moment best kunt zeggen dat je geen zin meer hebt en dat je ermee ophoudt. Zolang je niet hebt afgesproken om samen te gaan wandelen, maar alleen samen de beslissing hebt genomen om dat te doen, zou de normatieve kracht van de band die dat scheidt wel eens onvoldoende kunnen zijn voor het creëren van verplichtingen. Maar Gilbert werkt de centrale notie in haar theorie - die van een gezamenlijke verbintenis - te weinig uit om daarover een goed oordeel te vellen. En dat is nodig om te bepalen of haar analyse van de gezamenlijke acceptatie van instituties valide is.

Verder zullen veel politiek filosofen het oneens zijn met de stelling dat de burgerplicht slechts een sociale verplichting is en geen morele. Of dat terecht is, is nog maar de vraag. Gilbert ondersteunt haar visie met argumenten die zeker de moeite waard zijn. Haar stelling dat je ook een plicht hebt om immorele overheden te gehoorzamen - ook al weegt de morele plicht zwaarder om in bepaalde gevallen tegen zulke overheden in te gaan - is verwant aan de plausibele stelling dat je een plicht hebt om een immorele belofte na te komen, ook al moet je die afwegen tegen de morele verwerpelijkheid van datgene wat je beloofd hebt te doen. Gilbert laat zien dat morele theorieën van beloften hieraan geen recht kunnen doen. Haar alternatieve analyse verdient dan ook onze aandacht, al was het maar als grondig uitgewerkte rivaal van een favoriete theorie.

'EEN STAAT KAN MISSCHIEN RELIGIEUS NEUTRAAL ZIJN, MAAR DE IDEE DAT HIJ CULTUREEL NEUTRAAL ZOU KUNNEN ZIJN, IS EEN MYTHE.'

Tegenover de burgerplicht staan burgerrechten. Zoals gezegd, is een rechtsstaat gecommiteerd aan gelijke rechten voor iedereen. Het is alleen niet eenvoudig om te bepalen hoe je gelijke rechten realiseert als de mensen op wie die rechten van toepassing zijn diverse culturele achtergronden hebben. In hun interpretatie van de rechtsstaat verdedigen liberalen meestal de stelling dat een staat neutraal dient te staan tegenover cultuur. Mensen moeten de vrijheid hebben zelf hun leven in te richten op de manier waarop zij dat willen. Als zij daarbij teruggrijpen op de cultuur waar zij vandaan komen, dan is dat hun zaak. Het is niet de taak van de overheid toegang tot specifieke culturele praktijken te faciliteren. Aan de basis van deze doctrine van culturele neutraliteit ligt een strikt onderscheid tussen publiek en privé. De idee is dan dat de overheid zich in haar beleid dient te beperken tot het publieke domein.

De Canadese filosoof Will Kymlicka stelt dat het een illusie is om te denken dat de overheid überhaupt cultureel neutraal zou kunnen zijn. Een staat kan onmogelijk vermijden keuzen te maken in het voordeel

van een bepaalde bevolkingsgroep, meestal die van de meerderheid. Een staat kan misschien religieus neutraal zijn, maar de idee dat hij cultureel neutraal zou kunnen zijn, is een mythe (die in een groot deel van de twintigste eeuw erg populair was onder liberalen).

Dit valt het beste te illustreren aan de hand van de keuze van een voertaal, waarvoor elke staat komt te staan. Die voertaal wordt gebruikt binnen het overheidsapparaat en op praktisch alle scholen. De bevolkingsgroep waarvan die voertaal de moedertaal is, wordt daardoor onvermijdelijk bevoordeeld. Er zijn tal van andere politiek gekleurde instituties die ook in cultureel opzicht een stempel zetten op de inrichting van een samenleving. Dit varieert van het volkslied tot een bepaalde kijk op de vormende momenten in de geschiedenis van een land (denk aan de nationale canon en aan Balkenendes opmerking over de VOC-mentaliteit), en van de inrichting van het onderwijs tot de keuze van nationale feestdagen. Door dit soort keuzen worden allerlei minderheden benadeeld.

Het is dan ook een onvermijdelijk gevolg van het vormgeven van een staat dat een of meerdere bevolkingsgroepen geprivilegeerd worden ten opzichte van andere. Dit schept een ongelijkheid die met name op pragmatische gronden gerechtvaardigd is. Het maken van een keuze is namelijk onvermijdelijk. De ongelijkheid die hiervan het gevolg is, zo beargumenteert Kymlicka, vormt tegelijkertijd de rechtvaardiging voor compenserende maatregelen bestaande uit culturele of groepsrechten voor minderheden. Zo kan het gebruik van de eigen taal binnen bepaalde contexten gestimuleerd worden, of kan bijvoorbeeld de regelgeving een uitzondering maken voor het zonder verdoving slachten van dieren door moslims.

Hoe valt Kymlicka's benadering van deze problematiek te rijmen met het door liberalen zo gekoesterde onderscheid tussen publiek en privé? Kymlicka staat niet voor dat de overheid zich gaat bemoeien met de manier waarop individuen hun privéleven indelen. Wel stelt hij dat gelijke rechten alleen te realiseren zijn als de overheid bepaalde gebruiken van minderheden faciliteert, om zo een achterstand tegenover de meerderheid te compenseren. Er lijken twee manieren te zijn waarop je neutraliteit kunt invullen. Liberalen hebben lang gedacht dat dit kon door inmenging volledig te mijden. Kymlicka laat zien dat dit een illusie is. De andere manier is door groepen rechten te verlenen die evenredig zijn aan de mate van hun achterstand, gegeven de basisstructuur van een samenleving. Kymlicka verdedigt deze benadering van rechten voor bepaalde groepen.

Zijn referentiepunt is de Canadese situatie. Daardoor heeft hij met name oog voor de omstandigheden van wat hij nationale minderheden noemt, zoals indianen en de Franse minderheid in Canada, die in Quebec de meerderheid vormt. Hij heeft minder aandacht voor groepen immigranten van recenter datum, die vaak verspreid leven. Kymlicka stelt dat het gegeven dat veel immigranten vrijwillig komen, impliceert dat ze minder rechten hebben dan nationale minderheden, zoals de indianenstammen in Noord-Amerika of de aboriginals in Australië. Terwijl er veel voor te zeggen is om nationale minderheden het recht op zelfbestuur te geven, zo beargumenteert hij, geldt dat niet voor vrijwillig gekomen immigranten. Hun rechten betreffen vooral het toegankelijk maken van allerlei instituties door bijvoorbeeld overheidsbrochures in verschillende talen beschikbaar te maken. Kymlicka noemt dit accommodatierechten. Maar bijvoorbeeld ook een cursus voor hulpverleners om de problemen rond eerwraak goed te leren inschatten en de benodigde hulp te kunnen bieden, is wellicht zo te verdedigen.

Toegang tot publieke informatie en instituties is van cruciaal belang voor de autonomie van de inwoners van een land, ongeacht hun land van herkomst. Autonomie is tegelijkertijd ook de waarde waarmee de grenzen van groepsrechten bepaald kunnen worden. Het moet daarbij gaan om de externe protectie van een bepaalde groep tegenover de (overige) burgers van een land en niet om interne beperkingen van een groep tegenover haar leden. Een sociale praktijk als vrouwenbesnijdenis is dan ook niet te rechtvaardigen met Kymlicka's theorie in de hand.

Kymlicka is niet alleen interessant vanwege zijn kritiek op de mythe van culturele neutraliteit en zijn verdediging van groepsrechten, maar ook door de koppeling die hij maakt tussen die onderwerpen en nationalisme. Bij nationalisme moet je dan niet denken aan uitwassen als xenofobie of het Italiaanse fascisme. In plaats daarvan denkt Kymlicka aan het bevorderen van een nationale eenheid die de basis vormt voor een nationale culturele identiteit. Hij poneert de stelling dat nationalisme multiculturalisme impliceert. Dit is met name interessant omdat in Nederland een voorzichtig nationalisme de plaats aan het innemen is van onze eerdere steun aan multiculturalisme. Je zou ook gemakkelijk kunnen denken dat die twee strijdig zijn met elkaar. Kymlicka stelt daartegenover dat multiculturalisme een natuurlijk voortvloeisel is van nationalisme. Hij fundeert deze gedachtegang in het besef dat culturele praktijken van essentieel belang zijn voor de vrijheid van een individu. Niemand leeft in een vacuüm; om je te ontwikkelen tot een zelfstandig en verantwoordelijk individu heb je een culturele context nodig waarmee je je kunt identificeren. Vanuit deze gedachte kunnen zowel nationalisme als culturele rechten voor minderheden verdedigd worden.

Kymlicka's belangstelling voor groepsrechten gaat niet ten koste van aandacht voor de plichten van immigranten. Hij beargumenteert bijvoorbeeld dat zij in veel gevallen de plicht hebben zich aan te passen aan de instituties van het land waar zij naartoe zijn gegaan, tenminste zolang zij zich daar vrijwillig hebben gevestigd. Hij ondersteunt dan ook het idee dat nieuwkomers moeten inburgeren, wat bijvoorbeeld betekent dat zij de voertaal moeten leren. Deze argumentatie voor de plicht tot inburgering is plausibel voor zover immigranten inderdaad vrijwillig komen.

De nadruk op vrijwilligheid verraadt Kymlicka's affiniteit met klassieke liberalen in de traditie van Locke waar het burgerplichten betreft. Het is nog maar de vraag of dit voldoende is voor zijn (of onze) doeleinden. Deze benadering is te beperkt om vluchtelingen, van wie je toch moeilijk kunt zeggen dat zij hier vrijwillig zijn gekomen, te verplichten onze taal te leren. Omdat Gilbert niet aan de notie van vrijwilligheid appelleert, verdient haar theorie van politieke verplichting ook onze aandacht in verband met de vraag naar de plichten van vluchtelingen en van groepen die eigenlijk in geen van beide genoemde categorieën thuishoren, zoals (voormalige) gastarbeiders.

Frank Hindriks is als filosoof verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen en doet in het kader van het Vici-project Modelling Freedom onderzoek naar de vrijheid en rechten van groepen.

Besproken boeken:

A Theory of Political Obligation - Membership, Commitment, and the Bonds of Society
door **Margaret Gilbert**
Oxford University Press. Oxford 2006.
x + 323 pag., € 51,00

Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights
door **Will Kymlicka**
Oxford University Press. Oxford 1995.
vii + 280 pag., € 33,05

Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship
door **Will Kymlicka**
Oxford University Press. Oxford 2001.
383 pag. Printing on demand., € 110,00

Literatuur:

- **Margaret Gilbert** (1989). *On Social Facts*. Princeton: Princeton University Press.